# Individualisme voor de massa en voor de elite

Dick Pels

**Mill, Treub, De Kadt**

Behalve de calvinisten en de darwinisten hebben ook de (linkse) liberalen dit jaar iets te vieren. John Stuart Mills beroemde boek ***On Liberty*** verscheen nu 150 jaar geleden, in 1859. Vrijzinnigen aller landen verheugt U! Dit boek is nog steeds een eye-opener, en lang niet alleen vanwege het pleidooi voor de individuele meningsvrijheid waarom het wereldwijd bekend is. Het is een must voor alle liberalen met een sociaal hart.

Onlangs verschenen twee nieuwe lezenswaardige biografieën over Mill, geschreven door de Engelsman Richard Reeves (***John Stuart Mill. Victorian Firebrand***, 2007) en de Nederlander Cor Hermans (***Een Engelsman in Frankrijk. Een andere geschiedenis van John Stuart Mill***, 2008). Uitgeverij Boom bracht een tientjes-herdruk van de Nederlandse vertaling ***Over vrijheid*** op de markt. Dirk Verhofstadt, de aanvoerder van de Belgische denktank Liberales, stelde een boek over dat beroemde boek samen met bijdragen van bekende Vlaamse en Nederlandse auteurs. De tijdschriften ***Filosofie*** en ***Filosofie & Praktijk*** en het weekblad ***De Groene Amsterdammer*** kwamen met Mill-specials. Wat maakt Mill en ***On Liberty*** zo bijzonder?

Anders dan neoliberalen vaak suggereren was Mill geen klassieke ***laissez-faire*** denker of marktfundamentalist, maar pleitte hij juist voor de socialisering van het kapitalisme. Hij was voorstander van landhervorming via staatseigendom van de grond, van coöperatieve productie in de industrie en van maximering van de vermogensoverdracht via erfenissen, en was niet principieel gekant tegen herverdeling via het belastingstelsel. Mill stemde grotendeels in met de socialistische kritiek op de kapitalisme, hoewel hij vasthield aan de prikkels van de concurrentie en het economisch eigenbelang. Het belangrijkste gevaar van het communisme en andere vormen van collectivisme school volgens hem in het feit dat zij de ontwikkeling van het individuele karakter onderdrukten, en op die manier de culturele diversiteit en het innovatievermogen van de samenleving onder druk

zetten. Het ideaal van de menselijke ontwikkeling in zijn rijkste diversiteit: dat was het motto dat Mill ontleende aan de Verlichtingsdenker Wilhelm von Humboldt en aan de tekst van ***On Liberty*** vooraf deed gaan.

Het is niet helemaal duidelijk in welke mate Mill het Nederlandse liberalisme heeft geïnspireerd. Weliswaar verscheen in hetzelfde jaar van de Engelse editie van***On Liberty*** een Nederlandse vertaling, maar het boek sloeg pas aan in de jaren zeventig van de 19e eeuw; na omstreeks 1885 verdween Mill weer uit de publieke belangstelling. In elk geval had hij een onmiskenbare invloed op het radicale sociaal-liberalisme van Willem Treub, Amsterdams wethouder, hoogleraar staathuishoudkunde en later Minister van Financiën, die in zijn opstellen af en toe naar hem verwijst. Een passage uit 1897 over een derde weg tussen ‘eenzijdig individualisme’ en ‘eenzijdig socialisme’ komt dicht bij Mills pleidooi voor individuele emancipatie: ‘Het is duidelijk waarneembaar, dat de hedendaagsche maatschappelijke ontwikkeling de strekking heeft een zoo groot mogelijk aantal individualiteiten een zoo hoog mogelijke kans op vrije ontwikkeling te geven, binnen den kring waarin vrijheid van ontwikkeling bestaanbaar is met een gelijk recht en een gelijke kans op even vrije ontwikkeling voor andere individualiteiten. Zoo hoog mogelijke ontwikkeling van een zoo groot mogelijk aantal individualiteiten in het heden en in de toekomst, is het ideaal waarnaar de hedendaagsche beschaafde wereld streeft’. Deze geloofsbelijdenis zou ook de grondslag vormen voor het programma van de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901-1946), waarin Treub aanvankelijk een grote rol speelde. Ook Mills beroemde pleidooi voor vrouwenemancipatie in ***The Subjection of Women*** (1869) had een grote invloed op vrijzinnig-democraten zoals Aletta Jacobs en Hendrik Marchant.

Maar de grootste verrassing is dat Mills sociale individualisme als twee druppels water lijkt op dat van de vrijzinnige communist en latere sociaal-democraat Jacques de Kadt. Hoewel verwijzingen naar Mill ontbreken in het register van De Kadts hoofdwerk ***Het fascisme en de nieuwe vrijheid*** (1939) en dat van zijn belangrijkste opstellenverzameling ***De deftigheid in het gedrang*** (1991), is het duidelijk dat De Kadts cultuursocialisme zowel in letter als in geest schatplichtig is aan Mills sociaal-liberalisme. Een illustratie hiervan vindt men in een programmatische passage uit het eerste boek, waarin De Kadt een formule van de ‘nieuwe vrijheid’ geeft die sterk lijkt op die van Treub en die de grondgedachte van Mills ***On Liberty*** radicaliseert: ‘Individualisme, in de betekenis van persoonlijkheid en non-conformisme, is het kostbaarste element van een dynamische cultuur, die dus in dit opzicht bewust en vol trots "liberaal" is. Maar dit liberalisme onderscheidt zich van het traditionele liberalisme doordat het de maatschappij wil organiseren en

ordenen, opdat deze een vruchtbare ondergrond voor de groei der persoonlijkheid en cultuur kan zijn. Dat is, om het in een formule te brengen: "socialisme ter wille van het individualisme". Hiermee zijn de grenzen van de socialisatie der maatschappij aangegeven, terwijl tevens de erkenning is uitgesproken dat zonder een grote mate van socialisme en collectivisme, geen groei van het individualisme mogelijk is'.

**Wisselwerking tussen elite en massa**

Kenmerkend voor het sociaal-individualisme van zowel Mill als De Kadt zijn twee cruciale elementen: 1. de aanscherping van het individualisme in de richting van non-conformisme of excentriciteit; en 2. de dubbele toepassing ervan 'in de breedte' (voor de massa) als 'in de hoogte' (voor de elite). Er was niet alleen meer individualiteit nodig voor 'gewone' mensen, maar er moest ook ruimte worden gemaakt voor een gecultiveerde en vrijzinnige elite die deze massa moest leiden en opvoeden. Mill legt daarbij de nadruk eerder op de 'horizontale' werking van het individualisme, terwijl De Kadt de massamens wantrouwt en zich vooral bekommert om de 'verticale' of elitaire dimensie: hoe kan de maatschappij zo worden ingericht dat de kleine minderheid van uitzonderlijke mensen zo weinig mogelijk in de weg wordt gelegd? Beide bepleiten echter de noodzaak van een vrijzinnige, relativerende elite die in een productieve wisselwerking moet treden met de massa. Beide zoeken daarmee naar een nieuw evenwicht tussen individualisme en collectivisme én tussen elitisme en democratie. De voorwaarden van dat evenwicht kunnen echter alleen worden bepaald in de sfeer van het individualisme, omdat, in de woorden van De Kadt, 'alleen vanuit die sfeer de bewuste leiding van de maatschappij kan komen.'

Die dubbele toepassing van het individualisme is uitermate actueel. Onze huidige samenleving wordt immers gekenmerkt door een perverse paradox. De massificatie en de commercialisering van het individualisme hebben nieuwe vormen van kuddegedrag voortgebracht, die juist zo moeilijk grijpbaar zijn omdat zij met individualistische idealen worden gelegitimeerd ('Be an original', zoals de sigarettenreclame aanbeveelt). De begrijpelijke reactie is om het individualisme vervolgens failliet te verklaren ten gunste van religieuze, neoconservatieve of nationalistische vormen van gemeenschapsdenken. Maar Mill leert ons dat het individualisme nog steeds springlevend is, en dat idealen als zelfrespect, autonomie, authenticiteit en nonconformisme kunnen worden gekeerd tegen dezelfde populistische tendensen van de markt en de media die zich juist op die idealen beroepen.

Individuele burgers zouden reflectiever, kritischer en weerbaarder moeten worden gemaakt tegen de verleidingen van het consumentisme, de prestatiecultuur en de dwang van de publieke opinie. Maar het individualisme heeft ook een verticale dimensie, waar de maatschappelijke elite zelfbewuster en moediger zou moeten optreden tegen de populistische verplatting. Zowel Mill als De Kadt bepleiten met zoveel woorden een ‘aristocratische’ democratie, die het inspirerend leiderschap van maatschappelijke elites herwaardeert ten opzichte van de funeste heerschappij van de soevereine ‘volkswil’. Typerend voor onze tijd, aldus De Kadt in 1939, is de denkangst bij de elite, de vrees voor de massa, terwijl we juist vermetelheid in denken en handelen nodig hebben. De politieke functie van de elite in de democratie is juist dat zij ***anders*** denkt dan de massa, de massa vooruit is, en de confrontatie met de massamentaliteit durft aan te gaan.

Dat wil zeggen dat het wezen van de democratie niet schuilt in het overbruggen van de kloof tussen vertegenwoordigers en volk en het scheppen van identiteit tussen beide, maar in het cultiveren van de wisselwerking tussen elite en massa ‘over de kloof heen’: een vorm van dualisme die een onvermijdelijk en nuttig structuurkenmerk is van elke vertegenwoordigende democratie. De politieke macht behoort noch bij het volk noch bij de elite, maar wordt vormgegeven door de electriciteit die knettert tussen beide polen van het democratisch proces. ‘Volkssoevereiniteit’ en ‘zelfbestuur’ zijn in feite populistische illusies. In Mills ogen staat ‘volk’ óf voor de meerderheid óf voor het meest actieve en uitgesproken ***deel*** van het volk. Behalve het gevaar van ***pars pro toto*** (het deel dat zich uitgeeft voor het geheel) dreigt dus ook het gevaar van tirannie van de meerderheid over de minderheid - die door huidige populisten als Rita Verdonk nota bene als het wezen van de democratie wordt beschouwd.

**De waarde van originaliteit**

Deze dreiging van meerderheidstirannie heeft bij Mill ook een bredere strekking, ver voorbij de risico’s van de democratische politiek. De maatschappij zelf kan een tiran zijn, en een collectieve despotie uitoefenen over de individuen die haar samenstellen. Deze tirannie van de heersende opinies, sentimenten, gewoonten en praktijken kan formidabeler en indringender zijn dan de politieke repressie: zij kan ‘de ziel zelf in slavernij nemen’. Daarom is het volgens Mill essentieel om de individualiteit en zelfs de excentriciteit te verdedigen als cruciale bestanddelen van het goede leven. Dit ideaal van een zo groot mogelijke variëteit van meningen, karakters en leefstijlen houdt in dat er volop ruimte moet zijn voor wat hij ‘levensexperimenten’ noemt.

Maar individuele spontaniteit wordt door de meerderheid niet gezien als iets waardevols, maar eerder als een lastig obstakel. Originaliteit is iets waar niet-originele geesten nu eenmaal het nut niet van inzien. Conformisme is de regel: mensen ‘vinden dingen alleen leuk met z’n allen; zij kiezen alleen tussen dingen die iedereen al doet; een bijzondere smaak of excentriek gedrag worden als misdaden gemeden’, aldus Mill. Maar alle goede dingen zijn de vrucht van originaliteit: er moet altijd iemand de eerste zijn om iets nieuws te doen. Er zal dus altijd behoefte zijn aan mensen (‘genieën’) die niet alleen nieuwe waarheden ontdekken, maar zich ook op een nieuwe manier gedragen, en voorbeelden geven van een meer verlicht optreden, een betere smaak en een beter begrip van het menselijk bestaan. Dat zijn er maar weinigen, maar zij zijn volgens Mill ‘het zout der aarde’.

Uitzonderlijke individuen moeten dan ook niet worden afgeschrikt, maar juist worden aangemoedigd om anders te denken en te doen dan de massa. In onze conformistische tijd (1859!) is alleen al het voorbeeld van nonconformisme, de weigering om te buigen voor de gewoonte, een verdienste: ‘Juist omdat de tirannie van de publieke opinie van excentriciteit een verwijt maakt, is het nodig dat mensen excentriek zijn, om deze tirannie te doorbreken... Dat nu maar zo weinig mensen excentriek durven zijn, is het grootste gevaar voor onze tijd’.

Om dit uitzonderlijke, onaangepaste, geniale individualisme tot bloei te brengen moet ook de massa individualiseren. De ‘topsport’ van een elite van individualisten veronderstelt dus ook de cultivering van individualiteit als ‘breedtesport’. Op die manier is niet alleen de vrije ontwikkeling van ***gewone*** mensen een voorwaarde voor de vrije ontwikkeling van ***ongewone*** mensen, maar zullen er ook telkens ongewone mensen nodig zijn om gewone mensen wakker te schudden en uit de tirannie van hun gewoonten te bevrijden. Zowel in de politiek als de cultuur moet daarom een spel van wisselwerking tussen beide op gang worden gebracht. Die wisselwerking zal niet gespeend zijn van spanning, rivaliteit en conflict. Maar zij is onmisbaar om twee kwaden te vermijden: de eenzijdige heerschappij van een autoritaire elite en de even eenzijdige heerschappij van de stem en de smaak van het volk.

De actualiteit van Mills ***On Liberty*** ligt in deze dubbele (horizontale en verticale) toepassing van het individualisme. Dit is ook de diepere betekenis van de denk- en meningsvrijheid die hij voorstaat. De algemene vrijheid van denken is niet alleen noodzakelijk voor de vorming van grote denkers, maar tegelijkertijd (en meer nog) om gewone mensen in staat te stellen een zo hoog mogelijk geestelijke niveau te bereiken.

De paradox van onze huidige cultuur is dat het individualisme en nonconformisme worden misbruikt en op hun kop gezet door de commercie en de mediacultuur. Het nonconformisme is populistisch geworden, niet alleen als volksvermaak (denk aan het clichématige ‘extreem gaan’ van mediaberoemdheden) maar ook als massa-ideaal (iedereen is uniek en authentiek, en wil als zodanig worden erkend). Maar we moeten proberen om door die paradox van het massa-individualisme heen te denken. Nonconformisme is dan ook een mogelijkheid om werkelijke individualiteit te bereiken, in verzet tegen het pseudo-individualisme waartoe de markt en de media ons verleiden. Dan is er ook ruimte voor een elite die zich durft te verzetten tegen het populisme van degenen die zich valselijk beroepen op de wijsheid en soevereiniteit van het volk.

*Dit stuk is een ingekorte en bewerkte versie van het hoofdstuk ‘Mill en het populisme’ in het door Dirk Verhofstadt geredigeerde boek***John Stuart Mill: 150 Jaar Over Vrijheid** (Houtekiet/Atlas, 2009).